

Csorba Dávid:

*Debreceni Ember Pál és a pataki szellemiség**

Debreceni Ember Pál (1661–1710) a kora újkorban élt magyar református lelkipásztor és a pataki szellemiség–lelkiség többszörösen kötődik egymáshoz. Ennek a tehetséges tudós lelkésznek részben az életútja, részben a művei a 17–18. századi Zemplén világában teljesedtek ki: lelkészként dolgozott Patakon, Hotykán és Liskán; egyháztörténeti kutatásait a pataki Rákóczi-könyvtárban és az egyházmegyei levéltárban végezte; és mecénásait, baráti és tanítványi körét is zömmel ez az egyházi és mezővárosi közeg adta, s ebben az egyházmegyében fejezte be életét, a mai Olaszliszkán. Tudását és megbecsültségét jelzi, hogy életműve már a legkorábbi diákévektől kezdve felfűzhető a hazai városok mikrovilágának történetére, kidomborítva annak a kálvinista egyházi és mecénási körnek a jelenlétét, amely az ellenreformáció és a török és kuruc háborúk időszakában is támogatta az egyre kiszorítottabb helyzetbe kerülő felekezetének értelmiségét. Az 1670–1715 közti időszakra esik Ember életútja, amikor a pataki kollégium és kálvinista egyház is a jól ismert nyomorúságos vándorútját járja, amikor Gönc, Kassa, Debrecen s Gyulafehérvár átmeneti iskolai intézményei adtak szállást a menekülő kollégiumnak. Ember Pál még dákként csatlakozott ehhez a közeghez, és láthatóan egybeforrta a neve ezzel a közeggel, iskolával és templommal.

Jelen tanulmányban Debreceni Ember Pál életművét, kiadott és kéziratban maradt írásait vizsgáljuk meg eddig figyelmen kívül hagyott kéziratok segítségével. Szellemi hagyatékát a korabeli kálvinista mezővárosi kultúrához kötjük, azokhoz a helyekhez (Debrecenről Patakon át Losoncig, s Szatmárig; illetve Leiden és Franeker), ahol hatását kifejtette és azokhoz a kapcsolati hálókhoz, amelyekhez kötődött. Bihar (Debrecen), Szatmár (Szatmár), Zemplén (Patak, Hotyka, Liská) és Nógrád (Losonc) vármegye egyaránt a Magyar Királyság részét képezte, ahol részint a főúri mecénatúra (Rákóczi- és Thököly-birtokok) határozta meg a világ járását, részint pedig a kálvinista vármegyei köznemesség és polgárság irányította mezővárosok. Egyházilag pedig a tiszántúli és tiszáninneri, és egy ízben a dunáninneri kerületet érintette ez az életút, azokat a régiókat, melyek a bécsi irányítástól viszonylag távol helyezkedtek el (Debrecen és Szatmárt az ellenreformáció alig, a zsoldos hadak pusztítása már inkább érintette), és meghatározóan kálvinista közeget képviseltek. Ezek azok a közegek, amelyek elésegítették Ember Pál külföldi tanulmányait és hazai munkáját is. Ilyen módon csak az irányítja a kérdésfeltevésünket, hogy Debreceni Ember Pál fennmaradt kiadványai és kéziratjai tükrében melyik közegben milyen szellemi formák, műfajok fogantak meg, mit engedett és támogatott megszületni egy város szellemisége.¹

¹ * Ez a tanulmány az OTKA K 101840 számú pályázata és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Debrecen (1661–1682). A cívisváros ebben az időben élte nagy korszakát, három- esetenként négyfelé is adózott, de a század végén megváltotta magát, s szerezte meg a török harcok idején végzett szállításáért a szabad királyi városi rangot (1693), majd erősítette meg pozícióját a kuruc harcok után újfent (1715). Az ország legnagyobb kereskedővárosa önállóságára vigyázott a kálvinista hitű szenátusa, mely patrónusi jogokat is felvállalva diákjai továbbtanulására, kereskedői szabadságára, s politikájának neutralitására egyaránt ügyelt.

Debreceni Ember Pál kéziratos feljegyzése alapján 1661 második felében született Debrecenben, az alsó és középfokú iskoláit is itt végezte a Collegiumban, ahol 1678-ban írt alá a törvényeknek, s lett nagydiák.² A jelenlegi ismereteink szerint Ember Pál a diákéveit, az 1661–1682 közti több mint húsz évet töltötte itt. A cognomenből sejthetőleg debreceni származású családdal van dolgunk. A Debreceni előnévből számolatlanul sok a variáció,³ de az Ember családnévvel is bőven találkozunk a 17. századi városi jegyzőkönyvekben, némelyikük kisebb városi tisztséget is viselt. Debreceni Ember Pál maga a nevét többféle módon (különböző rövidítésekkel, latinos vagy magyaros rendben) de mindig a három alak megtartásával) jegyezte alá műveinek prelimináriáiban. Mivel egyéb korrelatív forrás nem áll rendelkezésünkre (családi peranyag, ingatlan eladásának bejegyzése etc.), és a születési anyakönyvek is csak 1703 utániak, ezért jobb híján közvetett adataink utalnak Ember Pál életének korai szakaszára.

Az első adat Ember Pál saját írására a debreceni korszakából az 1678-as évhez kapcsolódik. Egy forrás közvetett adata alapján feltehető, hogy az ez év őszén elhunyt Komáromi Csipkés György debreceni városi lelkész felett az ifjú diák is tartott megemlékezést. Egy 1837-ben született levél utal erre, de meglehetősen homályosan. Ádám István, akkori kaposi (ma: Nagykapos, a történelmi Zemplén megyében, mai Szlovákiában) lakos, Zemplén és Ung vármegyék főjegyzője küldött egy rövid levelet a Debreceni Református Kollégiumba egy melléklettel. Az „Evangyeliomi Szent Vallásunk egén tündöklött Nagyobb rendű Csillagzatnak, Cs. Komáromi Györgynek elhunytá alkalmával mondatott e' Halotti Beszéd, és szinte egy más, Múnkáiban ma is élő Vallásunk Oszlop embere Debreczeni Ember Pál által”.⁴ Ádám István, egykori pataki diák a levélbeli állítása szerint diákkönyvtáros korában (1812–13) egy bizonyos régi könyv végén talált egy „irományt”,⁵ s ezt eltette, s 20 év múltán Debrecenbe küldte, ahol ennek nyoma veszett, és azóta sem került elő, sem a kéziratári, sem a régi nyomtatványi részlegben nem található a hiányzó melléklet.

² *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I, szerk. SZABADI István, Debrecen, TTRE, 2013, 321, 2854. sz.

³ Ha csak a nevet szerzett, lelkésszé lett személyeket nézzük Zoványi lexikona alapján: Debreceni Dormány, Fóris, Gele, H., Joó, Kalocsa, Kozma, P., Selymes, Szabó, Szűcs, T., V. etc. Ld. ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977.³

⁴ Ádám István levele (Kapos, 1837. szeptember 20.) = TTREK DRK Nagykönyvtára (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 717/20, 1.

⁵ *Tabella generalis studiosorum togatorum et non togatorum*, 1811/12 = TIREK SRK Levéltára (Sárospatak), jelzete: K. a. II. 28, 130.

Ebben az időszakban, amikor Ember Pál tógátusként élt a Collegiumban (1678–83), különösen sok szöveg született a tollából. 1679–81 között a Collegium híres professzora, Martonfalvi Tóth György mellett publicus praeceptor-ként, köztanítóként dolgozott, és fizetést kapott a munkájáért. Nagybecsű emléke ennek nagydiák létnek a latin és magyar nyelvű jegyzeteket tartalmazó naplója, ami jelenleg a Pápai Református Kollégium kéziratárában található.⁶ Ez értékes dokumentuma a 17. századi protestáns értelmiségi szellemi körképének feltérképezéséhez. Rögzítette alapvetően az olvasmányélményeket, az alkalmazni kívánt bölcsmondásokat a klasszikus auctoroktól és tanáraitól egyaránt. A diáktanító világát jellemző pillanatképeket láthatunk ebben: a 8-fős a diákkör vizsgáinak leírását, vagy könyvkölcsönzését egyik professzorától, netán éppen a Collegium könyvtárából (ez utóbbi kijegyzetelt kegyességi kötetet azóta sem találni). A városi élet jelenségeit is rögzítette ez a napló: a debreceni Templomban (mai Nagytemplom) hallgatott prédikációsorozat, vagy éppen a város felett átvonuló üstökös.⁷

Az 1680-as évek világáról tudósítanak bennünket az ekkor napvilágot látott kisnyomtatványokban megjelent köszöntőversei, carmenjei Ember Pálnak. A város főbíráját, id. Dobozi Istvánt 1679. augusztus 2-án temették el Köleséri Sámuel és Kabai Bodor Gellért prédikációjával.⁸ Kölesérinek pedig nemsokára a 10 éves fia, ifjú Köleséri Mihály halt meg hirtelen 1679. november 4.-én, s ekkor mint a rudimentisták praeptora búcsúztatta őt egykori tanáraként a sorban a 10. verssel, egy 16 disztichonból álló elégiával.⁹ A családdal való kapcsolatát jelzi, hogy a sorrendben utolsó szöveg, az *Epitaphium defuncti* 8 soros hexameterét is „a Paulo E. Debr. extractum” néven ő jegyezte, s ez kerülhetett fel a kisember tumbájára is.¹⁰ 1681. évben Szent György nap vigiliáján halt meg Martonfalvi T. György, a debreceni Collegium 1664 óta örökös professzora. Halálára jelent meg halotti verseket tartalmazó kötet, de ennek csak az egykori létezéséről maradt fenn adat, egy címsor, maga a kiadvány már nem. Hamar István 1918-ban még látta és leírta a Ráday Könyvtárban, azóta a néhány lapos kiadvány lappang.¹¹ Ebben szintén megtalálható „Paulus Ember Debreceni” verse, hiszen egyrészt diákja, másrészt 2 éven át kollégája volt a nagyhírű tanárnak; s végül, de már csak ennek halálát követően ennek lányát, Margitot vette el feleségül. Még ez évben, 1681. szeptember elsején halt meg Nógrádi Mátyás püspök, akit szintén megtiszteltek egy halotti carmenes kötetel, ebben 13 hexametert írt „Paulus Ember Debrecinus S. C.” aláírással.¹² S végül 1682-ben szerkesztettek egy köszöntő kötetet a collegiumi tanárok és

⁶ DEBRECENI EMBER Pál, *Wade mecum*, [kézirat], [Debrecen, 1679–81], 282 pp. = DTREK PRK Könyvtára (Pápa) Kéziratára, jelzete: O 153.

⁷ Az elemzéséhez ld. CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál kéziratot naplója a puritán Debrecenből*, Könyv és Könyvtár 22–23(2000–2001), 173–185.

⁸ RMKP 2094, 2095.

⁹ *Naeniae ferales* címen, „In lachrymas Debrecina Themis prorumque tapentes...” incipittel, ld. RMK II, 1443, C1r–v.

¹⁰ „Haecce tegit chari Michaëlis concava costas...” incipittel, *Uo.*, C2r.

¹¹ Ld. a *Magyar Könyvesház* rovatban, HAMAR István, 13. sz., *Lamentum metricum*, MKsz 26(1918/1–2), 84–85.

¹² *Pape! quod Spectrum meditantis carmina Musae / Terga dedit...* incipittel, RMK II, 1480, C3r.

egykori diáktársak a fent említett idős Köleséri Sámuel másik fiának, a nagyhírű tudós, polihisztor ifj. Köleséri Sámuelnek a tiszteletére, miután Leidenben 18 évesen doktorált filozófiából. Többek közepe Ember Pál is készített ide verset.¹³ A Nógrádi Mátyás helyett esperessé előlépett idős Köleséri halálára (1683. július 16.) készített tisztelegő kötetbe azonban már nem írt verset,¹⁴ ekkor már Patakon dolgozott.

Sárospatak (1682–1683). A korszak egyházpolitikai változásai erősen rányomták a bélyegüket az ifjú lelkész mindennapjaira is. Patak, Felső-Magyarország református szellemi központja volt, de 1660–1714 között a történelem eseményei többször változtatták meg arculatát. 1660-tól Báthori Zsófia, fejedelem-férjének, II. Rákóczi Györgynek a halálát követően visszatért eredeti vallásához, és erőteljes rekatolizációs törekvésekbe kezdett a jezsuitákkal karöltve. Birtokainak központja a zempléni mezőváros volt, amit az elbukott nemesi felkelést (amelyben fia, I. Rákóczi Ferenc is részt vett) követően megszállt a katonaság. 1671. október 20-án pedig ágyús hadsereg üldözte el a diákságot, majd elvette a templomot és az iskolát. A collegium Pósházi János és Buzinkai Mihály vezetésével Debrecenen át Gyulafehérvárig jutott. Nemsokára 4 senior (köztük olyan személyek, mint pl. Csúzi Cseh Jakab) és 18 diák került a pozsonyi törvényszék elé, s volt, akire bebörtönzés, volt, akire halál várt, s volt, aki – mint Csúzi Cseh Jakab – megszabadult. Miután az 1681-es országgyűlésen kimondták a vallásszabadságot, 1682-ben a régi református keretek közt folytatódott az oktatás, visszatért az elmenekült diákok egy része Sallai Pál senior vezetésével Erdélyből.

A város ekkor egy új ország rész, a Thököly Imre-féle önálló királyság, a Felső-Magyarországi Fejedelemség részeként, annak Kassa mellett legjelentősebb városa lett. Fialtanárként Debreceni Ember Pált nem a debreceni katedra várta, vagy egy gazdag bihari rektoria: Patakra hívták segíteni, mivel egy debreceni képzettségű vezetőt kértek a protestáns hitgyakorlatot újra életre hívók, őt ajánlotta a város, s ő itt kezdett el szolgálni. Elsőként rektornak hívták, s rövid ideig így szolgált, majd 1683. szeptember 12.-én Liszván szentelték fel pataki lelkésznek. Ennek emlékét kis kéziratos bejegyzés őrzi egyik Debrecenben őrzött könyvének előzéklapjain, s ez a szöveg, a beiktatás esküformái és a rituálét végzők névsora bekerült Ember Pál egyháztörténetébe is.¹⁵

Ennek a korszaknak az emlékét őrzi az a könyves feljegyzés, melyet megtalálunk az egyik prédikációs kötetében és az egyháztörténetében egyaránt. Ember Pál a naptárakról szólva feljegyezte, hogy látott a Rákóczi könyvtárban egy olyan különleges kiadást az 1697-es évből, mely

¹³ RMK II, 1503. Ld. TÓTH Béla, *Latin nyelvű költészet Debrecenben a XVII. században*, Studia Litteraria 17(1979), 60–61. = <http://hdl.handle.net/2437/99488>.

¹⁴ RMK II, 1517.

¹⁵ A kötet megtalálható: TTREK Kollégiumi Könyvtára (Debrecen) állományában, jelzete: RMK 1021.

együtt tartalmazta az ó- és új naptárat is.¹⁶ Mivel ennek a kiadóját is leírta, így ez az egyetlen adat, amely biztossá teszi ennek a kiadványnak a létezését, és amely így virtuálisan kerülhet vissza a Rákócziaknak a pataki Collegium számára létesített könyvtárának a katalógusába.

Németalföld (1684–1686). Martonfalvi tehetséges diákja ebből a válságos világból rövid időre kiszakadt: Thököly fejedelem támogatásával nemsokára külföldi tanulmányi útra indult Németalföldre, a mai Hollandiába. A külföldre induló diákok (enyediek és debreceniek) együtt indultak útnak Boroszlón, Hamburgon át Németalföldre: együtt iratkoztak be, váltottak iskolát, azonos tanároknál disputáltak, s egymást köszöntő versekkel látták el (köztük volt a nyilvános vizsgát is tevő és publikáló Szőlősi Pál, Nagybányai Fűsi Lőrinc).¹⁷ Tanulmányait előbb Leidenben (1684. augusztus 15.-től), majd Franekerben végezte (1685. augusztus 20.-tól).¹⁸ Előbbi helyen protestáns egyháztörténetet és karteziánus filozófiát hallgatott, frízföldön pedig gyakorlati teológiát, bibliKateológiát és exegézist tanult. A családi emlékezet szerint megfordult Utrechtben is, Herman Witsiusnál is,¹⁹ és minden bizonnyal felkereste amszterdami műhelyében Tótfalusi Kis Miklóst is, akinek a segédei, idős Csécsi János és Kaposi Juhász Sámuel, Ember Pálnak jó barátai, vándorlásában társai voltak.

Minden bizonnyal felkereste amszterdami műhelyében a nagyreményű és kiváló képzettségű, a Pápának, az angol uralkodónak és az örmény fejedelemnek egyaránt dolgozó Tótfalusi Kis Miklóst is. A fiatal erdélyi nyomdász segédei ugyanis az *Aranyas Biblia* korrektoraiként idős Csécsi János és Kaposi Juhász Sámuel voltak. Ember Pál Frízföldön, Franekerben vizsgát is tett a kor szokásának megfelelően: az egyiptomi tízcsapásról tartott két vitát a predesztináció tézisének alkalmazásával, előbb Jan vander Waeyen, majd Campegius Vitringa nevű teológiai tanárok elnöklete alatt.²⁰ Ugyanitt társainak, Nagybányai Fűsi Lőrincnek és Szőlősi Pálnak a disputáit latin versekkel tisztelte meg.²¹

Ebben az időből maradt ránk egy olyan, válogatott disputációkat tartalmazó kolligátuma, mely leideni és franekeri kiadványokat tartalmaz az 1681–86-os évekből, és természetesen Vitringa-műveket is magában foglal. Ez a kötet 2006-ban került haza Oroszországból, létezéséről csak egy

¹⁶ CSORBA Dávid, *Egy bártfai kalendárium kalandos eltűnése*, MKsz 108(2008/1), 54–56. = http://epa.oszk.hu/00000/00021/00377/Ksz2008-1-kozl_01.htm.

¹⁷ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918 : Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 477–486., 491., 2892–2895., 2897., 2900., 2902. sz.

¹⁸ ZOVÁNYI, *Egyháztörténeti Lexikon...*, 574–576; BOZZAY - LADÁNYI (szerk), *Magyarországi diákok...*, i. m., 478., 2893. sz.

¹⁹ SZATMÁRI PAKSI István, *Catalogus Bibliothecae Theologiae Historico-Criticus*, [kézirat], [Debrecen, 1773], leírta: GÁTI József, [Kocsord, 1791] = TTREK DRK Könyvtára (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 188, 327.

²⁰ RMK III, 3389; Ferenc POSTMA, Jan van SLUIJS, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, 1995 (tovább: AAF), 85/1686.2; 91/1686.2.

²¹ Nagybányai Fűsi Lőrinchez: RMK III, 3403; AAF 91/1686.1; Szőlősi Pálhoz: RMK III, 3391; AAF 91/1686.3.

címlapfotó volt a bizonyíték 1944 óta. Ebben az időszakban jelent meg Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum* (Szeben, 1684) című történeti munkája, és Hollandiában pedig Tótfalusi Kis Miklós *Aranya Bibliája és Újszövetsége* a Károly-féle fordítás revíziójaként. Az Ember Pál szerkesztette egyháztörténet eredeti előszava (amely kimaradt a Lampe-féle kiadásból) jelölte, hogy Ember Pál ettől az időtől készült a Pápai Páriz Ferenc művének folytatására és protestáns történetének kiegészítésére.²² A kézirat tanúsága szerint ezt még a losonci időszakának az elején, 1695–99 között végezhette el, s zárta le az 1699-es évvel kéziratát. A mecénatúra mély nyomot hagyhatott az ifjú tudósban: egyháztörténetét Thököly Imre 1705-ös sírversével fejezte be, ami azonban Lampe szerkesztői eljárásának köszönhetően kimaradt a kötetből.

Sárospatak, 2. korszak (1686–1695). 1686 őszén tért haza Sárospatakra Ember Pál, ekkorra már fejedelmi pártfogója fölött eljárt az idő. A Thököly-féle felszabadító harcok rövid interregnumot biztosítottak: az uralkodót azonban a török feketelevelesre invitálva rabként magával vitte. A török kiűzését követően a berendezkedő Habsburg-uralommal visszatértek a katolikus papok és katonák, és egymást követték a szabadság köreit kurtító rendeletek. Az iskolaváros lelkészei, tanárai és diáksága 1682–1704 között bujdosásban, állandó peregrinációban élt. Az új rektornak, idős Csécsi Jánosnak és a diákságnak nemsokára menekülnie kellett, immáron 1687. év Szent György napjától 1695-ig Göncön rendezkedtek be.

Ez időtől 1683–1695 között itt szolgált Ember Pál, innen ment peregrinációra s ide is tért vissza. Munkáját annak ellenére sem adta fel, hogy visszatérte után 1686 őszén ismét megváltozott a helyzet, és váltakozó előjellel folyt a tusakodás a kálvinista patakiak életben maradásáért egészen III. (VI.) Károly koráig. Ember Pált kamarai edictummal állították félre: ekkor a szentségektől és a templomhasználattól való eltiltást úgy kerülte ki, hogy a szomszédos faluban, Hotykán telepedett le, és innen végezte a patakiak közt szolgálatát. Többször szenvedett börtönbüntetést, de nem tudták megtörni, a szentségek kiszolgáltatását olyan módon oldotta meg, hogy Hotykán a patakban keresztelte meg a pataki reformátusokat. Ebből az időben jelent meg egy halotti beszéde egy kassai nemesember felett, és maradt fenn a pataki kéziratár állományában egy kéziratós prédikációs kötete.²³ 1694-ben felkérést kapott a losonci gyülekezettől, már a búcsúbeszédét is megírta, végül maradt még majd egy évig.

1703-ban a kurucok harcai megindultak, és Oroszi Pál ezt a pataki határhelyzetet szóvá téve (azaz még mindig fennállt a hotykai végső menedék, azylum helyzete) adta vissza rendeletileg a

²² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum*, Szeben, Steph. Jüngling, 1684 (RMK II, 1554); DEBRECENI EMBER Pál, *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae bipartita*, [kézirat], [Liszka, 1706] = DMREK Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára, jelzete: K. 1. 29., ld. az előszót.

²³ RMK II, 1436; EMBER Paulus Debreceniensis, *Concionnes I – XXXV*, [kézirat], [S. 1., 1693–1696], 328 pp. = TIREK SRK, Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 262.

szabad vallásgyakorlatot Patak számára. Ezt azonban már Ember Pál nem itt érte meg, még jóval korábban 1695-ben elfogadta a losonciak ajánlatát, s ezzel egy békésebb időszak köszöntött rá.

Losonc (1695–1701). 1695-től Ember Pál északabbra ment, a Nógrád megyei Losoncra a Dunáninneni kerületbe szolgálni, s itt „csendes és békességes lakozás”-ban élt 6 évet. Egy generációval korábban itt született Csúzi Cseh Jakab, és 1673–1679 között itt is lelkészkedett (az 1674–1677-es időközi megszakítással, amíg a pozsonyi véstörvényszék ítéletével Bukkari börtönében raboskodott, majd Svájcon át tért haza). Ővele még Debrecenben találkozhatott, amikor a válságos 1681-es esztendőben rövid ideig Csúzi Cseh is lelkészkedett a cívisvárosban, Nógrádi Mátyás halálát követően. Itt készítette sajtó alá *Edom ostora* című kötetét (Debrecen, 1682), és idős Köleséri Sámuel utolsó kötetét is éppen ő látta el az egyik köszöntő verssel (Debrecen, 1682).²⁴ Majd kis térő után, 1683–86 közt, amíg Ember Pál pataki és hollandiai útját járta, lett ismét debreceni lelkész, s köszöntötte halotti verssel Felvinczi Sándor, a volt kassai tanár és debreceni lelkész emlékére szánt kötetet (1686). Amikor 1695-ben mint a dunántúli egyházkerület püspöke meghalt, került a szülővárosába, Losoncra Debreceni Ember Pál.

Ebben az időszakban kötött házasságot Ember Pál az egykori tanárának leányával, Martonfalvi Margittal. Egyetlen lányuk, Ember Judit pedig a tokaji lelkészhez, Szatmári Paksi Mihályhoz ment majd feleségül, aki később az egyháztörténeti jegyzetek külföldre juttatásában segédkezett. Családjuk ároni-család: valóságos prédikátor nemzedéket adott a magyar református egyháznak, amelyből egy század leforgása alatt három püspök és több tanár is származott, főként Sárospatakhoz és a vándorló collegium erdélyi korszakához kapcsolódva.

Ebben a hat évben teljesedett ki Ember Pál tudományos munkássága, ezen a termésem és műfaji sokszínűsége látszik meg, mit tehetett volna nyugodtabb körülmények között ilyen tudományos felkészültséggel felvértezve. Ekkor születtek meg főművei, melyeket a szakma eddig főként ismert: *Boanerges. Mennydörgésnek két fiai* (Debrecen, 1698),²⁵ *Innapi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus* (Kolozsvár, 1700)²⁶ és a kettős predesztináció kérdésével foglalkozó *Garizim és Ébál* (Kolozsvár, 1702).²⁷ Támogatói Bars, Hont és Nógrád vármegyék evangélikus és református nemesei és lelképásztorai, a Rádayak, Gyürkyek, vagy pl. a nagy politikai karriert befutó Kajali Pál, aki II. Rákóczi Ferenc fejedelem diplomatájának, a Református Egyház későbbi főgondnokának, Ráday Pálnak – akkor még jövendőbeli – apósa. A három megye kiállt lelkészei mellett több ízben is: a véstörvényszék ugyanis ebből a régióból szedte legtöbb áldozatát.

²⁴ RMK I, 1274; illetve RMK I, 1281–1282.

²⁵ DEBRECENI EMBER Pál, *Boanerges : Mennydörgésnek két fiai*, Debrecen, Vincze, 1698 (RMK I, 1519).

²⁶ UŐ, *Innapi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus. Az-az: Az egész, Christust valló Keresztyénségtől bévitetett, Isten Ditsőségére, és a' mi Válságunknak nagy Titkáról való szent Elmélkedésekre szenteltetett, Sátoros Innepekre alkalmaztatott, 's hét Szakaszokra el-osztatott Tanitasok*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700 (RMK I, 1556).

²⁷ UŐ, *Garizim és Ébál*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1702 (RMK I, 1650).

Ember Pál elődje, Csúzi Cseh Jakab, gályarabságából visszatérve ezeknek a vármegyéknek (és sajátjának, Komáromnak) a lelkipásztorait és nemeseit köszöntötte köteteivel.

Az első kiadvány Vincze György debreceni műhelyében látott napvilágot, ezeknek a színvonala sem hasonlítható a korábbi Töltési-féle pataki vagy debreceni kiadványokéhoz, sem a korabeli Tótfalusi-féle kolozsvári nyomdáéhoz. Nem véletlen, hogy Ember Pál is más nyomda után nézett, és a Németalföldről ismert betűmetsző mestert, Misztótfalusi Kis Miklóst kereste fel könyvei kiadásával. Az előbbi két kötet előszavát még losonci, az utóbbit már szatmári prédikátorként írta alá, ahol fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ezt a predestinációs elmékedését is végigprédikálta még losonci prédikátorságában.

Ebből az időből származó temetési prédikációit, illetve a latin és magyar nyelven írt kisebb jegyzeteit ismerjük. Ezeket folytatta, s vitte tovább magával a következő szolgálati helyére is.²⁸ Az 1700 januárjának első napjaiban elhunyt debreceni püspöknek, egykori tanárának és kollégájának Szilágyi Tönkö Mártonnak a halálát sirató verses kötetbe is küldött egy 25 soros hexametert, azt neve után „Ecclesiastes Losoncz”-ként jegyezve,²⁹ de nem maradt a debreceni nyomdánál. Kiadványát az előszó rejtjeles tanúsága szerint régi barátja, a vándorló, s ekkor éppen Gyulafehérváron tartózkodó pataki kollégiumnak a tanára, a peregrináció idejéből ismert barátja, Kaposi Juhász Sámuel nézhette át.

Nemcsak saját kiadványait jelentette meg ekkor, hanem egyéb szövegeket is mellékletként. Az 1700-ban megjelent *Szent Siklus* című kötete a teljes évkörre szóló prédikációkat tartalmaz, adventtől pünkösdig, gyönyörű képiségű kötet: szép szedéstükör, a különböző méretű főszöveg és lábjegyzet és széljegyzet és interlineáris egymáshoz viszonyított aránya mintaadó. Az ókori szent nyelvek karaktereinek szedése a görögnél esetlen néhol, egyébként csinos, rendezett. Ennek a negyedrészt kiadványnak a mellékleteként pedig még telt a terjedelemből, ezért két melléklete is lett: Ember Pál saját úrvacsorai prédikációja, melyet Hotykán és Szatmáron is elmondott a kéziratos jegyzeteinek tanúsága szerint,³⁰ és apósának, Martonfalvi Györgynek egy ritka, magyar nyelvűségével unikális prédikációja, melynek jelenleg mind az 1663-as, mind az 1700-as kiadása 1-1 példányát ismerjük.³¹ Hasonlóan ehhez az 1702-ben kiadott *Garizim és Ébál* című kötetének végén protestáns teológusok (Luther, Kálvin, Brentz, Turretini és Lipsius) munkáiból vett szemelvények olvashatók pontos forrásmegjelöléssel a predestinációról.³²

²⁸ EMBER Paulus Debreceniensis, [*Temetési prédikációk és kisebb tanulmányok*], [kézirat] [H. n., 1698–1703], 164 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 1677.

²⁹ „*Quo quemodo Venerande Pater, tua funera lpancta / Prosequar...*” incipittel, ld. RMK II, 1989, B3v-B4r.

³⁰ [DEBRECENI EMBER PÁL], *A Bárány Mennyegzőjének Vatsorájára (...) való hivogattatása Isten Háza tselédinek* = Uő, *Szent Siklus...*, i. m., 2. sz. melléklete, 18 l.

³¹ MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi Inneplés, avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNY 3077); 2. kiadása: *Keresztényi Inneplés* = DEBRECENI EMBER, *Szent Siklus...*, i. m., 1. sz. melléklete, 11 l.

³² DEBRECENI EMBER, *Garizim és Ébál*, i. m., melléklete, 8 l.

Könyvkiadásának tervei közt kapta meg a szatmári gyülekezet meghívását. És utóbb említett kiadványának előszavában hivatkozott is arra, hogy ezeket az elmélkedéseket még korábban kezdte meg, és így ajánlja korábbi támogatóinak, a losonci előljáróknak. A családi krónikás feljegyzése szerint szerencsétlenségére 1701-ben Szatmárba ment lelkésznek: erre az útjára már sírva kísérték a losonci gyülekezet tagjai, Ráday Pál latin verssel búcsúztatta, ő pedig köteteinek példányával kedveskedett ifjú barátjának, és annak apjának.

Szatmár (1701–1703). A Szamos partján fekvő ikerváros, Szatmár és Németi történelme nagyon változatos. Ebben az időszakban a Habsburg császár által irányított magyar Királysághoz tartozott, egyházilag a tiszántúli kerülethez, etnikailag vegyes terület volt. Ember Pál 1701 áprilisában érkezett ide, és az egyháztörténetében megörökített ennek a világnak a rétegzettségét, és a pusztulás előtti utolsó állapotát. A szatmári szigeten lévő várban német őrség élt, és tartottak maguknak lelkészt (Tarczali Péter); a Szamos két partján lévő városokban önálló templom és parókia volt 1-1 lelkésszel (Kecskeméti Kincses István, és Ember Pál), kik 1640-es városi törvények óta egyenlő fizetést kaptak és egyenlően osztoztak a feladatokban is,³³ illetve a Hóstátban még egy szolgálati hely létezett a városrész felégetéséig (Gyöngyösi Mihály). Németiben csonka-, Szatmárban teljes gimnázium élt 2 professzorral (Tatai Mihály, Szatmári S. István), a debreceni partikula részeként. Volt a városoknak ezentúl ispotálya, malma és kocsmája. A 1703-ban a kuruc hadak Rákóczi tiszántúli hadjárata idején Szatmárt is blokád alá vették, s ez sok nyomorúságot okozott mindegyik városrésznek. Németit a német várkapitány pusztította el, Szatmárt a kurucok égették fel, s végül 1705. év újesztendején a várkapitány is feladta a várat.

Ebben az időszakban Ember Pál Szatmáron szolgált, s kezdetben nyugalomban. Itt fejezte be s rendezte sajtó alá a már említett *Garizim és Ébál* című, a predestináció tételével foglalkozó kötetét. Itt jutott hozzá a berlini lelkész Daniel Ernst Jablonski levele a tervezett egyháztörténet szerkezetének elvárásaival, Ember Pál számára egy új szerkesztési rendjéről.³⁴ 1703 nyaratól a katonai helyzet beállt. Augusztusban Németi, szeptember végén Szatmár pusztult el, elégett az iskola, a könyvtár. Ennek is maradt nyoma az egyháztörténetben: az iskolák ismertetésénél Szatmár kapcsán nem tudott szótlannul elmenni a tény mellett, hogy annak pusztulását szemeivel látta, s megörökítette ezt egy 9 soros hexameterben.³⁵ Nem mellesleg ez a vers utolsó három sorában variációval idézi fel a Szent Bertalan-éji vérengzéshez Jacob Augustus Thuanus történetírásában

³³ *Magyarország vármegyéi és városai*, szerk. BOROVSZKY Samu, SZIKLAY János, [Reprint], Bp., Arcanum, 2004 = <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0021/16.html#rovid195>, 195. lábuj.

³⁴ A tervekről ld. RITOÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, MKsz 89(1973), 175–185, 364–376.

³⁵ Adolf LAMPE, [DEBRECENI EMBER Pál], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728, 620. Újabban a magyar fordítását 10 sorban végezte el Szabadi István e munka magyar fordításában, ld. DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r., DIENES Dénes, KOVÁCS Józsefné, et al., Sárospatak, SRKTGY, 2009, 440.

megidézett Publius Papinius Statius (45–96) versének első szakaszát („Excidat illa dies aeuo, nec postera credant”).³⁶ A 16. századi történethez részint a mártírok halála, részint a polgárháborús helyzet miatt idézte meg annak dokumentálója ezt a római császárkori verset, itt egyértelműen az értelmetlen pusztítás és az önsorsrontás értelmezéséhez került elő.

A város lakói kimenekültek a szőlőhegyre (Promontorium), s ottmaradtak a vár feladása után is sokáig. Szatmári Paksi István, Ember Pál unokája, hagyományozott az utókorra egy jelenetet ebből az időszakból: „Különleges dolog történt, amikor Rákóczinak a Szatmár városa előtti hegyen felállított táborában, egy Gyulafi nevű református ember koporsója felett megállva magának a fejedelemnek a sátora előtt a kurucok bukását jövendölte meg a rablásaik s gonoszságaik miatt. Emlékeztek erre a tábor reformátusai, és megsiratta maga Rákóczi is, és ezért elrendelte, hogy Ember Pál elveszett könyvtárát helyreállítsák”.³⁷ Ember Pálnak a Ráday Pálhoz írott levele, melyet a vár kuruc kézre kerülését követően 2 héttel írt, egyik sorában („a „feles számú szép könyveimet hordattam egy rakásra”) arról tanúskodik, hogy a vár néhány házában helyezte biztonságba könyveit, lezárva a pecsétjével.³⁸ Ezek visszaszerzéséhez kérte régi losonci barátjának a segítségét, akinek nemrég a *Garizim és Ébál* kötetét dedikálta, s aki immáron Rákóczi belső személyis titkára lett.³⁹ Ezt a levelet már Debrecenből írta Ember Pál, ez lett következő állomása, s innen kísérelte meg visszaszerezni a jezsuitáktól és a kuruc vezetőktől, könyveit, melyek között jelentős számban voltak „historicusok és pápista authorok” egyaránt.

Liszka, 1. korszak (1703–1704). Ember Pál mai szóval állástalan értelmiségiként, vagy ha teszik missziói lelkészként egy fél évig a hegyaljai Liszkán – a krónikás feljegyzése szerint – „magánosságban élt és dolgozott” az egyháztörténeti kiadványának helyreállításán. A mai értelemben vett Tiszántúli és Tiszáninneni Egyházkerületek dokumentumait hasznosította püspöki rendelettel, könyvtárosi-levéltárosi segítséggel. Az egyháztörténetének kéziratos és nyomtatott verziójának megjegyzései, utalásai alapján megállapíthatjuk, hogy Ember Pál hatalmas adatbázissal dolgozott. Egyházkerületi és egyházmegyei jegyzőkönyvek, parókiális feljegyzések kerültek el hozzá másolatban vagy csak átnézésre; mint pl. a pataki lelkész Szilágyi Benjámin Istvánnak az adattárjai, történeti dokumentumai, s megannyi ritka könyv, számtalan unikális, egyedi (és azóta többnyire elveszett) kézirat fordul(hatot)t meg a kezében.

De sem a saját, sem a gyűjtőmunka során nála felhalmozott könyvtárából nem maradt ránk semmi, egy-két feljegyzés és néhány, jobbára saját kötet kivételével. Ha egyedül azt vesszük

³⁶ Ld. OLÁH Róbert, *A Parisi lakodalom (1572) : Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjéről = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, *Studia Litteraria*, 51(2012/3–4), 232–258.

³⁷ SZATMÁRI PAKSI, *Catalogus Bibliothecae...*, i. m., 328.

³⁸ *Ráday Pál iratai, I (1703–1706)*, s. a. r. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, et al., Bp., Akadémia, 1955 (Ráday Pál iratai, 1), 33. sz., 214.

³⁹ *Uo.*, 13.

figyelembe, hogy Ember Pál könyveinek lapszélein mely könyvek esetében jelölte a tulajdonosi rövidítést (saját könyvem/kéziratom jelöléssel latinul), ezek száma is meghaladja a hetvenet, ami a korban igen szép saját könyvtár (az átlag könyvesállomány 5-30 kötet között mozgott), s mint ilyen nagyon ritka lehetett.

Az egyik kéziratot könyvecskéje táblájában felírta azoknak a neveit, akiknél letétben helyezte el könyveit és MS-jeit: ezeket már, úgy tűnik, ő sem tudta összeszedni.⁴⁰ Könyveinek egy részét Diószegen hagyta, mely ekkor Bihar vármegye Debrecen után legnépesebb mezővárosa volt, s kuruc-párti, de rác, román és magyar lakossággal. Itt volt lelkész Czeglédi Pál (1683–1710 között), a kassai mártírelkésznek, Czeglédi Istvánnak a fia, aki ekkor érmelléki esperes is volt.⁴¹ Az egyik akár a még Losoncon megkezdett és Szatmáron befejezett kéziratot prédikatori jegyzet is lehetett, amely a Sárospataki könyvtár kéziratárában található jelenleg, melyre már korábban hivatkoztunk;⁴² de még valószínűbb, hogy az egyháztörténeti jegyzeteit (kikölcsonzott iratok, régi zsinati feljegyzések, különnyomtatványok, etc.) elveszését sirathatta. Egy másik vegyes csomag a Debreceni Református Kollégium kéziratári állományába került, és Szilágyi Benjámint István *Synodaliájának* jól ismert pataki iratait tartalmazza, és még számtalan más méretű, korú és műfajú kéziratot és kiadványt (Melius egy prédikációját, Károlyi Gáspár egy levelét, Geleji Katona István *Praeconium evangelium*-ának előszavának másolatát etc.).⁴³

Debrecen (1704–1705). Ember Pál a sokszori invitálást végül elfogadva, Debrecenben lett gyakorló lelképásztor 1704 márciusától: az eddigi négy városi lelkészi státusz mellé Dobozi főbíró miatt létrehozatta az ötödiket, az ispotályi gyülekezet élén (nagyjából a mai Tégláskert körzetében). A mintegy másfél éves debreceni tartózkodása alatt került sor az apologetikus célzattal közreadott angol egyházvédelmi irat, a Juellus-kötet kiadására,⁴⁴ és az 1704-es collegiumi diáklázadás idején a főbíró közbenjárásával felülvizsgált új törvények aláírói közt is ott találjuk „Paulus E. Debreczeni” nevét, aki valószínűleg ennek kinyomtatásában, a collegiumi törvények első megjelentetésében is részes volt.⁴⁵

A szabad királyi város vezetői ekkor a nemzetközi politikai és a gazdasági szálakat szövögető, nagytekintélyű főbírók, Dobozi (II.) István és Komáromi Csipkés (II.) György (utóbbi a hasonló nevű debreceni lelképásztor fia, aki a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke tető alá hozásában is tevékeny részt vállalt), segítették Ember Pált a közösségi reprezentáció legfontosabb

⁴⁰ EMBER Paulus Debreceniensis, *Sermones I–CIX*, [kézirat], [H. n., 1702–1709], 436 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kéziratára, jelzete: Kt. 264.

⁴¹ ZOVÁNYI, *Egyháztörténeti Lexikon...*, i. m. = <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=490>.

⁴² EMBER, *Temetési prédikációk...*, i. m.

⁴³ TTREK DRK Nagykönyvtár (Debrecen) Kéziratára, jelzete: R 575.

⁴⁴ RMK II, 2203.

⁴⁵ G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában” : Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel*, Debrecen, TTREK 1996, 99–100.

eszközének tekintett egyháztörténet előkészítésében. Az egyházkerület részéről Kocsi Csergő János püspök szervezetileg támogatta az egyháztörténet előkészítésében: nemcsak az egyházmegyék irattárait, papi listáit, történeti feljegyzéseit bocsátotta rendelkezésére, de korrektorként átnézte az elkészült fejezeteket. Ekkorból fennmaradt két kéziratos kötete, mely a debreceni évek terméseit tartalmazzák.⁴⁶

Liszka, 2. korszak (1705–1710). Miután 1705-ben a kurucokat üldöző németek elől menekült Debrecen népe (Tokaj várát ekkor romboltatta le a fejedelem), Ember Pál ismét bujdosásra adta a fejét: hiába hívták újra többször a cívisek, Liszkára tért vissza, s itt talált rá „Pathmos”-ára. A Rákóczi-féle 1705. évi vallási törvények értelmében ez a mezőváros is visszakapta a templomot és a parókiát: a régi két lelkészes státuszt Ember Pál és Békési András töltötték be.⁴⁷ Ez a rendezett mezőváros egy agyonhajszolt élet után békésebb munkahelyet biztosíthatott volna a prédikátornak. Megkísérelte összegyűjtögetni a szétszóródott könyvtárának részeit, pl. a még Szatmáron elkezdett, újranyitott prédikátori jegyzeteit itt folytatta haláláig.⁴⁸ Forrásközlései, szövegkiadásai erre az időre már komoly tudósi hírnevet biztosítottak Ember Pálnak. Az 1702-es *Garizim és Ébál* című kötetében taglalt predestináció felfogásnak nemzetközi visszhangja lett: a wittenbergi egyetemen megvitatták, és művét a cáfolttal együtt külön kötetben jelentette meg Martinus Regis (1707).⁴⁹

1706-ra készült el az első magyar egyháztörténet, a több mint 600 lapnyi, latin nyelvű, a nemzetközi református világnak szánt összegzés. Sajnos csak 1728-ra lett belőle kötet, és az utrechti tanár, Friedrich Adolf Lampe átszerkesztésében és kizárólag az ő neve alatt. Ennek köszönhetően a korabeli nyugati sajtó értesülhetett az eladdig szinte ismeretlen magyar protestantizmus világáról és történeti hagyományairól. Ez a kötet egyszerre válogatott források, adattárak, lelkészlisták gyűjteménye, és egyháztörténeti évkönyv, mely kronológiailag haladva mutatja be a múlt egy-egy szeletét, illetve szisztematikus és történeti tanulmányok tárháza, mely magában foglalja a 16–18. század könyvkiadásainak vagy éppen liturgiátörténetének, de ugyanakkor legjellemzőbb témáinak (első egyházszerződésektől a gályarabságig) tömör, lényegre törő összefoglalását. Magyarországon pedig csak 1882-ben került elő a Sinai Miklós révén készítettetett másolata magánkézből, mégpedig a tudományos pályáján induló egyháztörténész,

⁴⁶ DEBRECENI EMBER Pál, [*Prédikációk*], [kézirat], [Debrecen, 1704–1705], 126 ff. = TTREK DRK Nagykönyvtár (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 552; EMBER Paulus, Debreceniensis, [*Debreceni prédikációk*], [kézirat], [Debrecen, 1705], 122 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 261.

⁴⁷ DIENES Dénes, *Az Isten is megszerette pedig ezt a helyet, és ide vetette az Evangéliomnak hálóját mindjárt a Reformatiokor... : A Zempléni Református Egyházmegye összeírása, 1782*, kiad. DIENES Dénes, Sárospatak, SRKTGY, 2003 (Acta Patakina, 12), 83.

⁴⁸ EMBER Paulus, Debreceniensis, *Sermones, exegesis*, [kézirat], [H. n., 1701–1709], 370 pp. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 263.; EMBER, *Sermones...*, i. m.

⁴⁹ RMK III, 4611; BUCSAY Mihály, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen : Egy hitvita és háttere*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 6(1989), 111–119.

Révész Kálmán szeniori dolgozataként, s jelenleg a kézirat másolatai megtalálhatóak a Ráday Könyvtárban éppúgy, mint az oxfordi Bodleian Library-ben és Posen levéltárában.⁵⁰

Ember Pál saját kegyességi indíttatásának gyökereire lelhetünk barátjának és szolgatársának, a neves pataki tanárnak, idős Csécsi Jánosnak 1708-ban a pataki templomban a koporsója felett elmondott prédikációjában. A sárospataki iskola újraindítását vezető kegyes emberről, annak 23 évnyi állandó nyomorúságos peregrinációjáról, áldozatos életéről visszaemlékezésében a pataki egyházért tett közös küzdelmeikről is tanúságot tett. A peregrinációból 1686-ban „[é]n is azon Esztendőnek fogyta felé Haza érkezvén, a’ Sáros-Pataki Ekklesiában az UR munkajabéli szent szolgálatra elő állittatván véle edjűtt az Ellenkezőkkel bizonyos időknek el folyáték alatt, mennyi sok Lelki Hartzainak ’s edjűvé vettetett vállakkal való tusakodásinak vóltanak, tudja az a’ ki mindeneket tud, s’ tudják még mais a’ sok jó Lelkek”.⁵¹ Az 1708-tól pusztító nagy pestisjárvány (Kolozsvártól, Debrecenen át a Hegyaljáig) szedte áldozatait: Debrecenben 1709-ben halt meg Dobozi (II.) István főbíró, rá egy évre a fia, Dobozi (III.) István, és feltehetően ez évben Liszván az egyháztörténész lelkipásztor.

Szatmári Paksi Mihály, Ember Pál veje ezután a pataki kollégium tanára lett, s magával vitte az egyháztörténet 1706-os kéziratát, újra lemásoltatta (ez 1722-re készült el), s kijuttatta Lampéhoz Utrechtbe, mely így nemsokára megjelenhetett. Családjával nemsokára visszaköltözött Patakra, s a fia, Szatmári Paksi István már Debrecenben lett teológiai professzor. Az egyik már idézett kötetében, a kollégium könyvtáráról szólva, az egyháztörténeti tanulságok kapcsán nagyapja életútját is részletesen ismertette, ezt idéztük eddig több ízben is. A családi emlékezet olyan adatokat, eseményeket, történeteket őrzött meg, melyeknek a filológiai kutatás más módon nem talált bizonyítékára. Ide tartozik Ember Pálnak az utolsó jóslata is, mely a vallásbéke utáni vágyát fejezte ki. „Röviddel halála előtt mondta, hogy az Isten visszahozza a magyar [református] egyház békéjét, de ő már ezt nem fogja látni”.⁵² Így lett, Ember Pál halála után nem sokkal a német zsoldoshad erővel vette el az olaszlisztkai templomot, és a vallási egyenetlenségek még a történetmondó unoka időszakára (1773) sem csitultak.

Ez a rögzös életút is azt példázza, hogy a történelem ilyen hatalmas változásokat hozó időszakában is lehetett alkotni, meg lehetett a keresztyén hitet tartani, még az üldözés idején is lehetett a kálvinista felekezethez csendes hittel ragaszkodni. Méltó, hogy a református emlékezetben megőrződött egyháztörténésznünk neve, életútja, hitben való megállása fennmaradjon, és szellemi öröksége általunk folytatódjon. Debrecen Ember Pál életútja és életműve összefüggései kettős módon szimbolikus: példát mutató közösség eresztették útnak és támogatták (a debreceni és a

⁵⁰ RITOÓKNÉ, *Debreceni Ember Pál...*, i. m.

⁵¹ DEBRECENI EMBER Pál, [*HB. id. Csécsi János felett*], [kézirat], [Patak, 1708. május 20.], leírta: ifj. CSÉCSI János = *Collectio Tsétsiana*, szerk. ifj. CSÉCSI János, [Patak], 6 ff. = TIREK SRK Könyvtára (Sárospatak) Kézirattára, jelzete: Kt. 205/6, 6r.

⁵² SZATMÁRI PAKSI, *Catalogus Bibliothecae...*, i. m., 328.

pataki kollégiumok, a féltucatnyi kálvinista mezőváros, a nemesi patrónusok), és innen táplálkozhatott az ifjú lelkész heroikus hite, szellemi és lelki ereje, amellyel egész életével ezekben a közösségekben szolgált, nem tántorodott meg, és úgy gyakorló lelkészként, mint a tudományos életben is maradandó életművet hagyott maga után.

Rezümé

Dávid Csorba: *Paul Debreceni Ember und die Geistigkeit Sárospatak*

Paul Debreceni Ember (1661–1710) war tätig als Prediger und Kirchenhistoriker in der frühneu-jährlichen Ungarn, und sein praktisches und wissenschaftliches Leben sich war mit der Geistigkeit und der Frömmigkeit Sárospatak eng verbunden. Im Jahren 1670–1715 sind in Ungarn stürmerische geschichtliche Änderungen geschehen, wie Türkenkrieg, Gegenreformation, Kurutzenkrieg, was auch die kalvinistische Minderheit noch mal dem ethnischen und religiösen Kataklizmen ausgeliefert haben. Im jetzigen Anlass habe ich dieses Lebenswerk durch den heimischen kalvinistischen Städten (solches Oppidum, wie Debrecen, Patak, Lizenz und Sathmar; bzw. mittelbar Leiden und Franeker) bestimmten Mikrowelt analysiert, das war meine Fragenstelle, wie die Mäzen einer Stadt und die Publikationsfähigkeit einer Wissenschaftler oder Prediger können in Beziehung setzen. Zur Untersuchung habe ich nicht nur die Veröffentlichungen, sondern auch die Manuskripten unter die Lupe genommen, so die ganze oeuvre von Debreceni Ember geprüft, um den lokalen Einfluss der Intellektuelle betrachten zu können.